

А.В. Зеліско*

СПОЖИВЧІ ТОВАРИСТВА ЯК ВИД НЕПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ

З прийняттям 28 червня 1996 року Конституції України у нашій державі на законодавчому рівні відбулося закріплення положення, відповідно до якого суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах економічної багатоманітності (ст. 15)¹, що стало правовою основою для діяльності різних організаційно-правових форм юридичних осіб.

За сучасних умов особливо зростає роль споживчих товариств, які покликані забезпечувати економічний та соціальний добробут громадян. Із встановленням у нашій державі демократичного режиму, відбувається реформування законодавства, що регулює діяльність юридичних осіб. Тому постає завдання дослідження та удосконалення поняття та правового статусу споживчих товариств, усунення упередженості щодо них з боку громадян, яка була спричинена соціалістичним режимом.

Вивчення цієї проблеми ми прослідковуємо насамперед в працях таких вчених, як В.І. Семчик, І.М. Кучеренко, В.З. Янчук, С.Г. Бабенко та ін.

Водночас варто зауважити, що проблеми визначення правового статусу споживчих товариств та їх місця у системі юридичних осіб, встановленій законодавством України, потребують подальшої розробки.

Сучасні споживчі товариства беруть початок із перших англійських споживчих робочих кооперативів, які сформувалися спочатку у вигляді найпростіших об'єднань лавок, а пізніше у формі загальновідомого Рочдельського споживчого товариства, яке мало назву "Товариство чесних піонерів". Саме членами цього кооперативу були розроблені ефективні з точки зору права засади споживчої кооперації. Зокрема, статут Рочдельського товариства містив такі основні положення:

- продавати в крамниці лише за готівку і за ринковою ціною;
- розподіляти частину прибутку між членами товариства відповідно до розмірів їх закупівель;
- частина прибутку відраховується на підвищення культурного рівня членів товариства (25 %), на влаштування шкіл, читалень, бібліотек.
- нагромаджувати оборотний капітал шляхом відрахувань від прибутків та заощаджень членів товариства².

Завдяки принципів розподілу зисків відповідно до закупівель, члени кооперативу прагнули усунути погоню за наживою. Ці правила також забезпечили самостійність, демократичність, відкритість цих товариств.

Учасники "Товариства чесних піонерів", придбавши в своїй крамниці товар за ринковою ціною, лише розраховувалися у такий спосіб із своїм кооперативом, який організовував закупівлю необхідного товару та покривав необхідні видатки.

За наявності у товариства чистого прибутку згідно з рочдельськими принципами його учасникам могли здійснюватися виплати відповідно до їх закупівель, проте основна частина доходу йшла на задоволення спільних соціальних та культурних потреб. Отримання зиску не було

© Зеліско А.В., 2005

* аспірант Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року. — Івано-Франківськ: Галичина, 1996.

² Історія споживчої кооперації України: Підручник для студентів кооперативних вузів / М.В. Аліман, С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей, Я.А. Гончарук та ін. — Укоопспілка, Львівська комерційна академія. — Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. — С. 10-11.

основною метою споживчого кооперативу, однак важливим було те, що зберігався господарський інтерес як кожного члена товариства окремо, так і кооперативу загалом.

Виникнення споживчої кооперації на теренах українських земель пов'язують із 1866 роком. Саме цією датою було зареєстровано статут Харківського споживчого товариства. Дане кооперативне утворення прагнуло працювати на засадах роцдельських піонерів і на початку свого існування досить успішно здійснювало свою діяльність. Проте із збільшенням чистого прибутку товариства основними інтересами його учасників стало прагнення отримувати якомога більші дивіденди. Надто великі видатки кооперативу змусили його припинити виплату дивідендів, що значно зменшило інтерес його учасників до діяльності товариства³. Дане кооперативне товариство хоч і припинило своє існування, але відіграло значну роль у подальшому розвитку споживчої кооперації України. Зокрема, у 1860-х роках були затверджені статuti Ризького, Петербурзького, Псковського, Курського та інших споживчих товариств, хоча всі вони проіснували недовго. Мабуть, однією з причин такого становища було те, що ці кооперативні утворення надто захоплювались виробничою діяльністю та отриманням прибутку, що нівелювало їх унікальну природу.

Теоретики споживчої кооперації обґрунтовували несприятливий характер споживчих товариств. Вони зазначали, що їх прибутки мають зовсім інший характер, ніж звичайний торговельний прибуток. Така теорія виходила з "визискування крамарем споживача, тоді як прибуток кооперативу є просто повернення споживачеві тих лишків, що він їх переплатив у касі кооперативу, купуючи там крам за ринковими цінами; кооперативний прибуток є просто повернення споживачеві того збереження, що зроблено ним через закупівлю краму в крамниці кооперативу. В кооперативному прибуткові немає значить елементів визискування"⁴.

Особливого значення споживча кооперація набула на західноукраїнських землях. Саме тут для кооперативного руху був більш сприятливий політичний режим, ніж у Російській імперії. Місцеве населення розглядало споживчі товариства не як засіб отримання прибутку, а як шлях, який виведе їх із злиднів та господарської відсталості, допоможе у формуванні національної самосвідомості населення загалом. Тому саме на західноукраїнських землях споживчі товариства найбільш повно відображали принципи кооперативної ідеї. Першим українським кооперативом на цих землях вважається спілка споживчих товариств "Народна торгівля". Її статут ґрунтувався на таких кооперативних засадах: пайовий капітал, демократичне управління, політичний нейтралітет⁵. Крім задоволення споживчих потреб своїх учасників, товариство займалось навчанням українського населення та підвищенням кваліфікації своїх працівників. Відповідно до законодавства, що діяло на той час на західно — українських землях (прийнятий польським сеймом 29 жовтня 1920 року загальний кооперативний закон), основною метою кооперативу було піднесення життєвого та культурного рівня його членів шляхом організації спільного господарювання⁶.

Як бачимо, історично споживчі товариства сформувались як самостійні, демократичні організації, які здійснювали господарську діяльність на засадах взаємовиручки та взаємодопомоги не з метою отримання прибутку, а для поліпшення свого матеріального та соціального стану. Кожен із таких кооперативів працював в інтересах своїх членів на їх благо і захист споживача, представника певної соціальної групи. Члени споживчих товариств могли отримувати якусь

³ Там само. — С. 50-51.

⁴ Певзнер С.Л. Кооперація (Хрестоматія) // Заг. ред. і вступ. ст. В. Целларіус. — Харків: Книгоспілка, 1927. — С. 23.

⁵ Гелей С. "Народна торгівля" — перше споживче товариство в Галичині // Споживча кооперація України: іст. та соц.-екон. аспекти / За ред. С.Г. Бабенко., М.В. Галіман, В.В. Апопій. — К.: Ред. газ. "Вісті", 1996. — С. 45.

⁶ Гелей С., Гелей Т. Розвиток кооп. законодавства в Україні в період між першою і другою світовими війнами // Там само. — С. 17.

обмежену компенсацію на власний пай або не мати жодної компенсації, так як основним їхнім інтересом було придбання якісних товарів за нижчими цінами.

Історично підтверджено, що кооперативні форми діяльності активізуються у період кризових економічних явищ, що дозволяє суспільству краще мобілізувати внутрішні резерви для їх переборення.

У сучасний період перед нашими законодавцями постає завдання відродити ті кооперативні ідеї, які історично є властивими для нашої нації і які були спотворені довгим періодом панування радянського режиму. Постає потреба також гармонійно поєднати історично сформовані принципи діяльності споживчих товариств із ринковими умовами економіки та забезпечити конкурентоспроможність цих кооперативних утворень із суб'єктами підприємницької діяльності.

Проаналізуємо сучасне становище споживчих товариств серед юридичних осіб, що є суб'єктами цивільно-правових відносин.

Закон України "Про споживчу кооперацію" у ст. 5 встановлює, що первинною ланкою споживчої кооперації є споживче товариство — самостійна, демократична організація громадян, які на основі добровільності членства і взаємодопомоги за місцем проживання або роботи об'єднуються для спільного господарювання з метою поліпшення свого економічного і соціального стану⁷. Згідно з цією нормою Закону, однією з характерних для споживчих товариств ознак, які відображають його специфіку, є спеціальна соціальна мета його діяльності.

Цивільний кодекс України у ст. 86 поділяє юридичні особи залежно від порядку їх створення на юридичні особи приватного права та публічного права. Юридичні особи приватного права створюються за ініціативою приватних осіб (як фізичних так і юридичних) та поділяються ст. 83 ЦК України на підприємницькі та непідприємницькі товариства. Саме до останніх даний кодифікований акт визначає споживчі товариства (ст. 86 ЦК України). Як вид непідприємницького товариства, споживче товариство відповідно до положень ЦК України не має на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками.

Законодавці у цьому випадку перейняли досвід інших країн, адже у більшості з них споживчі товариства визнаються некомерційними.

Зокрема, визначення споживчого товариства в Цивільному кодексі Російської Федерації міститься у главі, що регулює правове положення некомерційних організацій. У відповідності до ст. 116 цього кодексу, споживчим кооперативом визнається добровільне об'єднання громадян та юридичних осіб на основі членства з метою задоволення матеріальних чи інших потреб учасників, яке здійснюється шляхом об'єднання його членами майнових пайових внесків.

Аналогічне вирішення проблеми ми бачимо у Цивільному кодексі Білорусії, де у ст. 46 визначаються некомерційні організації як такі, що не мають на меті отримання прибутку і не розподіляють отриманий прибуток між учасниками. Споживчі товариства встановлюються як вид некомерційних організацій.

Нормативно-правові акти, які покликані врегулювати особливості правового статусу споживчих товариств як виду непідприємницьких товариств, тобто Закон України "Про кооперацію" та Закон України "Про споживчу кооперацію", не враховують положення Цивільного кодексу України щодо розподілу товариств на підприємницькі та непідприємницькі, а в деяких статтях навіть суперечать йому. Зокрема, Закон України "Про кооперацію" надає право учасникам усіх кооперативів незалежно від їх виду, отримувати частину прибутку, отриманого в результаті діяльності товариств, хоча ст. 23 цього Закону встановлює: виробничі кооперативи провадять господарську діяльність із метою одержання прибутку. Інші кооперативи надають послуги своїм членам, не маючи на меті одержання прибутку⁸. Закон України "Про споживчу кооперацію" у ст. 6 зазначає, що

⁷ Про споживчу кооперацію: Закон України від 10.04.1992 р. // ВВР. — 1992. — № 30. — Ст. 414.

⁸ Про кооперацію: Закон України від 10.07.2003 р. // ВВР. — 2004. — № 5. — Ст. 35.

член споживчого товариства має право одержувати частину прибутку, що розподіляється за результатами господарської діяльності між членами споживчого товариства відповідно до їх пайового внеску. Проте споживчі товариства відповідно до норм ЦК України не повинні розподіляти отриманий прибуток між учасниками. Невідповідність норм нашого законодавства приводить до неоднозначності щодо визначення характеру діяльності споживчих товариств, тоді як тлумачення неприбуткового характеру споживчих товариств є надзвичайно важливим, так як забезпечує збереження унікального виду кооперативного утворення, яке має на меті підвищити життєвий рівень громадян та забезпечити реальну демократичність нашого суспільства.

Як зазначає Є.О. Харитонов, в основу розподілу товариств на підприємницькі та на непідприємницькі закладена мета отримання прибутку та можливість розподілу цього прибутку між учасниками товариства. Але на практиці доволі важко визначити, коли отримання прибутку є основною метою, а коли засобом досягнення основної мети. Тому розмежувати ці види товариств можна за можливістю вільного розподілу прибутку між учасниками товариства⁹.

Ст. 86 ЦК України надає можливість непідприємницьким товариствам здійснювати підприємницьку діяльність і отримувати прибуток у передбачених законом випадках, проте аналіз ст. 85 ЦК України свідчить, вони не можуть вільно розподіляти прибуток між своїми учасниками.

Є.О. Харитонов, аналізуючи види непідприємницьких товариств, не згадує про споживчі товариства. Проте ст. 86 ЦК України вказує, що споживчі товариства належать саме до непідприємницьких товариств, обґрунтуванням чого є те, що споживче товариство здійснює некомерційну господарську діяльність, а не підприємницьку. Відповідно до ст. 42 Господарського кодексу України підприємництво — це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку¹⁰, метою ж споживчого товариства є збільшення доходів для поліпшення добробуту своїх членів, зменшення їх видатків на споживання, що відображає собою неприбуткову природу діяльності цих кооперативних утворень.

В.В. Зіновчук наголошує, що споживче товариство має особливий статус. Воно є неприбутковою організацією, що створена для взаємної допомоги членів — клієнтів. Проте отримання доходу, частина якого фактично є прибутком, не може бути класифікаційною ознакою, яка визначає належність даної організації до прибуткових організацій. Він зауважує, що лише кінцева мета організації визначає, чи є вона орієнтованою на отримання прибутку, чи має зовсім інші наміри, а прибуток є лише засобом здійснення цих намірів¹¹.

С.Г. Бабенко, І.І. Лукінов, Ю.С. Шемшученко у своїй спільній праці наводять вислови теоретиків споживчої кооперації, які були прихильниками того, що споживча кооперація може і не мати будь-яких прибутків. Зокрема, В. Тотоміанц писав: "...Усунення прибутку є фундаментом і вихідним пунктом споживчих товариств, і всяке відхилення від цього принципу є небезпечною помилкою".

Інший теоретик О. Чайнов стверджував: "Кооператив буде надзвичайно корисним, якщо він навіть не буде приносити жодного чистого прибутку як підприємство, але зате збільшить доходи своїх членів. І навпаки, кооператив буде шкідливим, якщо, наприклад, він дає 10 тисяч прибутку, але завдяки його невмілому веденню селяни недоодержать 40 тисяч свого трудового доходу. Успіх кооперації вимірюється зростанням доходів її членів, а не прибутками самого кооперативу, є дохід його членів і більше нічого"¹².

⁹ Коментар до Цивільного кодексу України / За заг. ред. Є.О. Харитонова. — Х.: ТОВ "Одісей", 2003. — С. 53–54.

¹⁰ Господарський кодекс України. — К.: Парламентське вид-во, 2004. — 192 с.

¹¹ Зіновчук В.В. Обґрунтування напрямів удосконалення законодавства України про споживчу кооперацію // Вісті. — 1999. — 22 січня.

¹² Бабенко С.Г., Лукінов І.І., Шемшученко Ю.С., Гончарук Я.А., Апопій В.В. Ринкова орієнтація споживчої кооперації України. — Львів: Видавництво "Коопосвіта", 1999. — С. 162–163.

Проте, як зауважує В.І. Семчик, "неприбутковість" термін не тотожний терміну "безприбутковість"¹³. А відсутність у споживчого товариства будь-якого прибутку від здійснення ним некомерційної господарської діяльності призведе до того, що таке товариство не витримає конкуренції з суб'єктами підприємницької діяльності.

Враховуючи усі вищенаведені положення, можна зробити висновки, що споживчі товариства історично виникли і розвинулись як особливі неприбуткові господарські організації із соціально-культурним спрямуванням. Тому сьогодні важливим є відродити ці історично властиві споживчим товариствам ознаки, врахувавши досвід українського народу в організації їх діяльності, що дозволить відтворити та зберегти унікальну природу та соціальне значення споживчих товариств, пристосувавши їх водночас до сучасних умов економіки.

Усунення суперечностей у нормах законодавчих актів, що регулюють правове становище споживчих товариств, забезпечить ефективне здійснення ними діяльності та збереження їх особливого статусу організацій, що мають на меті поліпшення економічного та соціального добробуту громадян, що є їх учасниками.

Тому постає необхідність внесення змін до Законів України "Про кооперацію" та "Про споживчу кооперацію" і приведення їх у відповідність до положень Цивільного кодексу України, які визначають споживчі товариства як вид непідприємницьких товариств. Щоб забезпечити споживчим товариствам такий статус, необхідно обмежити можливість учасників товариств вільно розпоряджатись прибутком від господарської діяльності.

У Закон України "Про кооперацію" доцільно було б внести положення, які б виокремлювали споживчі товариства з—поміж інших видів кооперативів як організації непідприємницького характеру діяльності. Норми цього Закону не повинні надавати право членам усіх видів кооперативів отримувати прибуток від діяльності кооперативного товариства. В той же час із Закону України "Про споживчу кооперацію" необхідно вилучити норму, що закріплює право члена споживчого товариства одержувати частку прибутку, що розподіляється за результатами господарської діяльності між членами споживчого товариства відповідно до їх пайового внеску (п. 4 ст. 6 Закону), так як дана норма фактично відносить споживчі товариства до підприємницьких організацій.

Закон України "Про споживчу кооперацію", приведений у відповідність до Цивільного кодексу України, повинен був би, перш за все, встановлювати визначення споживчих товариств як непідприємницьких товариств і внаслідок цього закріплювати норму щодо спрямування основної частини прибутку на здійснення мети діяльності споживчих товариств — поліпшення економічного та соціального стану їх учасників. Доцільно також на законодавчому рівні встановити чітко визначену обмежену частину прибутку, яка відповідно до рішення загальних зборів членів кооперативу може виділятися для виплат учасникам споживчих товариств. За наявності в Законі України "Про споживчу кооперацію" вищевикладених норм буде відбуватися спрямування основної частини прибутку товариства на здійснення його основної соціальної мети та забезпечення збереження непідприємницького характеру діяльності споживчих товариств. А законодавчо встановлена незначна частина прибутку, що може підлягати виплаті учасникам товариства, збереже їх економічний інтерес у ефективній діяльності товариства.

Узгодженість норм законодавства щодо визначення споживчого товариства як виду непідприємницьких товариств усуне перешкоди у здійсненні ним господарської діяльності і чітко визначить місце даних кооперативних утворень у системі юридичних осіб, встановленій законодавством України.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя
Стефаника (протокол № 1 від 11 вересня 2005 року)*

¹³ Семчик В.І. Кооперативне право як галузь права // Правова держава: Збірник наукових праць. Вип. 10. — К.: Ін Юре, 1999. — С. 297.